

HISTORIOGRAFIE, GESCHIEDTHEORIE EN DE *NIEUWE RETORICA* : EEN SUGGESTIE ¹

WILLEM ERAUW *

OVER DE ROL VAN RETORIEK IN HET PUBLIEKE DEBAT EN IN DE GESCHIEDSCHRIJVING BESTAAN UITEENLOPENDE MENINGEN. SINDS DE *LINGUISTIC TURN* IN DE HUMANE WETENSCHAPPEN IS HET EEN SLEUTELBEGRIIP IN DE KENNISVERWERVING. DEBATTEN TUSSEN GESCHIEDTHEORETICI WORDEN ECHTER SINDS DECENNIA GEKENMERKT DOOR DE KLOOF TUSSEN EEN MODERNISTISCHE TEGENOVER EEN POSTMODERNISTISCHE VISIE OP GESCHIEDSCHRIJVING. IN DE BEIDE STROMINGEN WORDT RETORIEK GEPLAATST TEGENOVER NOTIES ALS WAARHEID, RATIONALITEIT, LOGICA. DOOR TERUG TE GRIJPEN NAAR DE THEORIE VAN DE *NIEUWE RETORICA* ZULLEN WE SUGGEREREN OM DE TWEESPALT MODERN / POSTMODERN TE OVERSTIJGEN. UITEINDELIJK ZAL BLIJKEN DAT REFLECTIE OVER RETORIEK NIET ALLEEN VAN BELANG IS VOOR DE HISTORIOGRAFIE EN DE GESCHIEDTHEORIE, MAAR OOK BETER INZICHT VERSCHAFT IN HET FUNCTIONEREN VAN ONZE DEMOCRATIE.

I. Debatcultuur en retoriek

In de loop van de laatste jaren trad José Gotovitch meermaals in de openbaarheid om te pleiten voor een meer open en levendige debatcultuur tussen historici en de media. Vanouds hebben vorsers soms de neiging zich op te sluiten in hun ivoren toren en hun wetenschappelijk onderzoek verheven te zien boven de tijdsgeest van het ogenblik. De objectieve maatstaf waarmee het verleden is onderzocht, het meticuleuze bronnenonderzoek, de breedvoerigheid van het discours zijn niet van aard om de aandacht van een groot, niet ingewijd publiek te trekken. De moeizame reconstructie van de feiten en het achterhalen van de historische waarheid heten daarbij wars te zijn van ideologische, laat staan politieke invloeden. In het publieke debat en in de schijnwerpers van de media moet de historicus zich trouwens in begrijpelijke zinsneden, heldere argumenten en vooral in weinig woorden kunnen uitdrukken. Daarvoor was en is hij niet opgeleid. In de traditie van gedegen onderzoek goldene veeleer criteria als : hoe meer bladzijden, hoe doorwrochter de taal, hoe kleiner de oplage, hoe onaantrekkelijker voor het grote publiek... Als jonge historicus ondervond José Gotovitch dat laatste door de bistische reacties vanuit de academische cenakels naar aanleiding van het commerciële succes van *L'An 40* (Bruxelles, 1971) ².

1 Deze bijdrage is een aangepaste, uitgebreide en geactualiseerde versie van een voordracht – *free paper session – Rhetoric and historiography. Some reflexions on an ambiguous relationship*, gehouden op het 19de internationaal historisch congres te Oslo (6-12 augustus 2000), en van een conference over dezelfde problematiek, gegeven voor studenten historische kritiek van de ULB, op uitnodiging van professor José Gotovitch, op 13 oktober 2000.

2 “*En publiant avec Gérard-Libois, en 1971, L'An 40, qui est devenu aussitôt un best-seller, j'ai eu des réactions extrêmement négatives du petit monde historique, car 'cela' ne se faisait pas. Il fallait, alors n'exister que par des revues austères et scientifiques...*”, José Gotovitch in een interview in *Le Matin*, 28.2.2000.

Journalisten en nieuwsmakers zouden historici kunnen worden genoemd in die zin dat ze de meest contemporaine geschiedenis beschrijven. De ‘echte’ historicus zal huiveren van een dergelijke constatering. De bondigheid en oppervlakkigheid van een nieuwsbericht heeft voor hem trouwens niets van doen met waarachtige geschiedschrijving. De doorsnee historicus huivert al evenzeer van de sloganeske taal waarmee politici hun reflecties over geschiedenis vaak verwoorden. Die taal wordt dan ook vaak geassocieerd met de funeste invloed die de retoriek heeft gehad in de politiek tijdens de afgelopen eeuw. Met mooipraterij, indrukwekkende redevoeringen en valse beloften zijn welbespraakte volksmenners en charismatische leiders er immers in geslaagd massale aanhang te krijgen en democratisch verkozen te worden. Onder historici, zoals onder intellectuelen, is retoriek dan ook een besmeurd begrip. Oppervlakkigheid, bondigheid en retoriek staan daarbij tegenover het *sérieux* van de historicus.

Retoriek is niettemin een veelbesproken thema in de filosofie van de tweede helft van de twintigste eeuw. Dat had vanzelfsprekend zijn weerslag op de geschiedtheorie van de laatste decennia. Het is de bedoeling van dit artikel om, vanuit verschillende benaderingen van retoriek, te komen tot een hernieuwd begrip van de rol van retoriek in het historisch onderzoek en de geschiedschrijving. Dat kan leiden tot een beter begrip van wat er gebeurt wanneer historici met elkaar argumenteren en debatteren, en daarmee bijdragen tot de open en levendige debatcultuur, waarvoor José Gotovitch pleit.

II. Retoriek en geschiedtheorie

Historici zijn vaak weinig bekommerd om geschiedtheoretische kwesties. Het komt hen veelal terzijde van pas, bij de methodologische of heuristische aspecten van hun onderzoek. De grote geschiedtheoretische discussies over de soort kennis die historici produceren, worden vaak beschouwd als intellectuele balast die alleen twijfel kan zaaien, rijke historiografische tradities in vraag stellen, of respectabele autoriteiten aantasten. Tot spijt van wie het benijd: geschiedtheorie staat meestal ver van het dagdagelijkse historisch onderzoek. Van de schare historici die dit BEG-nummer ter hand zullen nemen, zullen er dan ook wellicht velen deze bijdrage overslaan wegens de theoretisch klinkende titel. Dat heeft alvast het voordeel dat sommigen onder hen, wiens uitspraken hieronder zullen worden becommentarieerd, zich niet aangesproken zullen hoeven te voelen. De achtergrond waartegen de rol van de retoriek een sleutelbegrip in de geschiedtheorie is geworden, is de verdeeldheid tussen diegenen die we de postmodernisten en de modernisten kunnen noemen. Zeker in de Angelsaksische geschiedtheorie kunnen we spreken van een ‘*major division*’, die de geesten sinds decennia verdeelt.

In wat volgt zal ik de rol van de retoriek in deze kloof tussen een modernistische en postmodernistische benadering van de geschiedschrijving, toelichten. Uitgaande daarvan zal ik een suggestie doen om vanuit een bepaald concept van retoriek de kloof modern / postmodern, te overstijgen. In dat kader zal ik enkele Vlaamse en Nederlandse historici citeren en becommentariëren, die met elkaar over geschiedtheoretische thema’s in debat

- Hitler gebruikte zijn retorische talent om met woorden, intonatie, mimiek en gestiek aanhang te werven voor zijn ideologie. Miljoenen Duitsers hingen aan zijn lippen en stemden in met zijn ideeën. Door Hitlers redenaarskunst was het begrip retoriek na de val van nazi-Duitsland danig besmeurd geraakt. Sindsdien wordt het vaak gelijkgesteld met populistische misleiding en gevaar voor de democratie. (Collectie SOMA)

gingen tijdens het colloquium *Het verleden in het heden : Geschiedenis, historisch onderzoek en de plaats van de historicus in de maatschappij van vandaag* (26-27 november 2001), georganiseerd naar aanleiding van het veertiende lustrum van de Vlaamse Geschiedkundige Kring³.

Zowel in het dagelijkse leven als in intellectuele debatten bestaat een negatieve *common sense*-opvatting over retoriek. De retoriek wordt aanzien als vorm zonder inhoud, als een synoniem voor oneigenlijk taalgebruik dat erop gericht is het publiek te verleiden en te manipuleren. Elke spreker is bevreesd om beticht te worden van 'louter retoriek'. Anderzijds appreciëren we de klassieken van de historiografie voor hun retorische kwaliteiten. Stijl en taalrijkdom worden geprezen als middelen om het verleden in al zijn waarachtigheid te evoceren. Of men er bewust van is of niet, elke historicus die een artikel of een boek schrijft doet retorische keuzes in verband met de vorm en de samenhang van zijn tekst. Zelfs de meest rabiate positivist zal erkennen dat geschiedschrijving altijd retoriek impliceert.

Deze ambiguïteit vinden we terug in de geschiedtheorie, meer bepaald in de tegenstelling tussen modernisme en postmodernisme. Ofwel wordt er slechts een ondergeschikt belang, of zelfs pejoratieve betekenis aan gehecht, ofwel wordt de retoriek als een sleutelbegrip voorgesteld om te begrijpen waar het in de geschiedschrijving om gaat. Hoe verschillend de rol van de retoriek ook wordt ingeschat, in beide stromingen wordt de retoriek impliciet geplaatst tegenover noties als rede, logica en waarheid.

De retoriek is in de geschiedtheorie op de voorgrond getreden door de *linguistic turn*, die aan de basis ligt van veel hedendaagse geschiedtheoretische disputen en historische debatten en die ook is doorgedrongen in sommige praktijken van het historisch onderzoek. Ze weerspiegelt de obsessie van de twintigste eeuwse filosofie met taal, in de mate dat ze de relatie tussen taal en (historische) werkelijkheid van alle vanzelfsprekendheid wil ontdoen. Onder meer in het werk van de Amerikaanse geschiedtheoreticus Hayden White werd, meer dan een kwarteeuw geleden, de retoriek het kloppende hart van deze postmoderne geschiedtheorie. In plaats van de traditionele epistemologische vragen naar de mogelijkheid van kennis van het verleden te stellen, focuste ze op de imaginaire, fictionele en retorische aspecten van elke representatie van het verleden.

³ Gepubliceerd in BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden. Geschiedenis, historisch onderzoek en de plaats van de historicus in de maatschappij van vandaag*, Gent, 2002.

III. Retoriek en mensenzeep

Narratieve structuren en retorische strategieën zorgen voor de coherentie binnen een geschiedkundig betoog. Ze zijn gebaseerd op een initieel perspectief of een daaraan ten grondslag liggende metafoor die de historicus in staat stelt feitenmateriaal te selecteren, te classificeren en aan elkaar te koppelen in causale relaties. Dit basisperspectief is ingegeven door waardeoordelen die subjectief en vaak ideologisch bepaald zijn. Ze gaat aan de feitelijke realiteit vooraf en kan daardoor nooit gestaafd worden door objectieve criteria. Perspectieven, waardeoordelen of retorische strategieën worden als essentieel beschouwd, als voorafgaand aan de historische realiteit, zonder zich iets aan te trekken van canonieke begrippen als objectiviteit, waarheid of kennis. Die afwezigheid van objectieve criteria, van empirische en logische verificatie heeft vanzelfsprekend verre-gaande consequenties voor het denken over verleden en geschiedschrijving. De voor velen provocatieve aard van dit postmoderne, meer bepaald narratieve gedachtegoed, lokt dan ook niet-aflatend protest uit bij menig weldenkend historicus.

Zo zijn er nog genoeg historici die zweren bij de controleerbare historische waarheid. Op het colloquium over *Het verleden in het heden* was zowat het kruim van de Vlaamse historici aanwezig. In een debat over onmythologisering werd de rol van de historicus simpelweg gedefinieerd als het opsporen van de waarheid en het rechtzetten van onwaarheden. Als voorbeeld werd de mythe van de mensenzeep in de Nazi-concentratiekampen aangehaald. De taak van de historicus bestaat erin zulke onjuistheden recht te zetten⁴. Er is niet veel gezond verstand voor nodig om het simplisme van zulke adviezen in te zien. De grote debatten, polemieken en conflicten tussen historici gaan niet over feitelijke waarheden of onwaarheden, maar wel over perspectieven en standpunten die aan de registratie van de werkelijkheid voorafgaan. Om nog even in de sfeer van de mensenzeep te blijven, de eindeloze disputen over de representatie en evocatie van de judeocide, gaan niet over feitelijke gegevens, maar wel over de manier waarop die wordt voorgesteld. Een ander meer recent voorbeeld: in de storm van protest die, met name in Engeland, losbarstte na de publicatie in 2002 van Jörg Friedrichs *Der Brand*⁵, is iedereen het grosse modo eens over de feitelikheden van de oorlogsverrichtingen. Niet de feiten, maar wel het morele en ideologische perspectief waarin Friedrichs schokkende verhaal wordt gelezen en geïnterpreteerd, is aanleiding tot het debat.

IV. De historicus als illusionist

Het narrativisme is zodanig gefocust op de representatie dat de feiten uit het blikveld ontsnappen. De conclusie is dan ook vaak dat het geschiedkundige betoog gereduceerd

4 BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden...*, p. 29.

5 JÖRG FRIEDRICH, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg, 1940-1945*, München, 2002.

kan worden tot een esthetisch object en een retorische activiteit *par excellence* wordt. Het verleden wordt een functie, een afgeleide van de historische representatie. In dat verband is in geschiedtheoretische publicaties geen enkel begrip zo vaak geciteerd als het ‘*effet de réel*’ van Roland Barthes⁶. De historicus creëert een realiteitseffect, een illusie van een historische werkelijkheid. Ondanks dat deze denkwijze voor velen tegen de intuïtie en de essentiële regels van de historische professie ingaat, lijkt dit Barthiaanse *credo* intussen op de een of andere manier toch genesteld in het collectief onbewuste van de Vlaamse historici.

Het colloquium *Het verleden in het heden* werd ingeleid door Herman Balthazar, *éminence grise* van de Vlaamse sociaalhistorici en ooit *compagnon de route* van José Gotovitch. Balthazar opende het colloquium met een citaat van Bernard Slicher van Bath: “de historicus is in alle tijden een illusionist geweest (...) de historische realiteit bestaat niet omdat het verleden imaginair is. In de geschiedschrijving beginnen de illusies eerst na het demasqué van de historische kritiek”⁷. Zelden leek een vermaard Vlaams historicus zo openlijk in te stemmen met dat gedachtegoed. Dat hij er voorzichtigheidshalve aan toevoegde dat het illusionistische werkelijkheidseffect wel gebonden moet blijven aan de regels van de vakbekwaamheid, is vanuit retorisch oogpunt gemakkelijk te begrijpen: men wil geen al te grote verbazing oogsten bij het publiek.

Het provocatieve denkbeeld van geschiedschrijving als realiteitseffect duidt eens te meer op de dichotomie tussen postmoderne attitudes en het andere deel van het geschiedkundige publiek, dat nooit moe wordt te waarschuwen voor het irrationalisme en relativisme, dat het narrativisme lijkt te verspreiden. In hun pleidooi voor een respectabele historische discipline, worden begrippen als controleerbare waarheid, empirische verificatie en logische correctheid als een dijk opgeworpen tegen de postmoderne zondvloed en de retorische zinsverbijstering.

V. De kloof

Het argumentatieve slagveld waarop de twee tegengestelde stromingen zich bewegen, lijkt dus verdeeld in twee incompatibele en incommensurabele begrippenapparaten en concepties van waar het in historisch onderzoek en geschiedschrijving om draait. Zoals op een schaakbord kunnen de twee kampen worden beschreven vanuit de territoria, de semantische velden die worden verdedigd: kennis, waarheid, bewijsvoering, logica,

6 Dat de verleden realiteit een functie van de historische representatie is, is “een inzicht dat nergens bondiger en briljanter werd samengevat dan in het artikel van Roland Barthes met als titel *L’effet de réel*”, gepubliceerd in *Le bruissement de la langue*, Paris, 1984 (FRANKLIN ANKERSMIT, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, Groningen, 1990, p.18).

7 HERMAN BALTHAZAR, “De toekomst zonder het verleden is blind”, in BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden ...*, p. 1.

rationaliteit, realiteit aan de ene kant; esthetiek, retoriek, metafoor, geschiedverhaal, verbeelding, illusie aan de andere kant. Twee vocabularia die, langs elkaar heen, twee verschillende talen spreken. In de vaak gemoraliseerde en gepolitiseerde debatten verwijt men elkaar de meest groteske idiotieën. Narrativisten verwijten hun opponenten naïef realisme, alsof ze zouden geloven dat hun taal een venster op de historische werkelijkheid zou zijn. Narrativisten worden door de tegenpartij dan weer belachelijk gemaakt omwille van hun zogenaamde idealistische lingualisme, alsof ze de historische realiteit simpelweg zouden ontkennen.

De dichotomie waarbij retoriek en ware kennis van elkaar afgesneden lijken door deze conceptuele barrières, kan natuurlijk veel verder terug in de geschiedenis worden getraceerd dan sinds de opkomst van het postmodernisme. Het weerspiegelt het dispuut tussen Plato en de sofisten : Plato en de erfenis van een absoluut, transcendent en metafysisch concept van kennis en waarheid, tegenover de sofisten als wegbereiders van de *linguistic turn*. De eeuwenlange suprematie van Plato's erfenis heeft niet alleen zijn stempel gedrukt op de Westerse filosofie, het heeft tevens de neergang van de klassieke retoriek veroorzaakt. Levensnoodzakelijk op het Griekse forum en de Romeinse senaat, verviel ze in de loop der tijden tot een aanhangsel van de Schone Letteren. Met beroemde voorlopers als Giambattista Vico of Friedrich Nietzsche, is de postmoderne revalidatie van de retoriek een instrument in de strijd tegen de Platoonse-Cartesiaanse traditie. De neergang lijkt stilaan omgebogen. Toch is de doorsnee postmoderne denkwijze met betrekking tot retoriek er niet in geslaagd de eeuwenoude dichotomie te doorbreken. De kloof blijft bestaan en lijkt onoverbrugbaar ⁸. In haar verdediging van esthetiek tegenover epistemologie impliceert de narrativistische theorie een concept van retoriek dat de verdeeldheid bestendigt. De semantische territoria van de postmodernisten en hun tegenstanders blijven gescheiden. Als resultaat van de anti-retorische hoofdstroom in het Westerse denken, blijven beide partijen opgesloten binnen hun eigen conceptuele grenzen. Modern of postmodern, beide attitudes tegenover de retoriek lijken dus twee zijden van eenzelfde medaille, beide zijn het gevolg van een anti-retorische denkwijzen en houdingen tegenover begrippen als kennis, waarheid, logica en rede.

VI. Suggestie

We kunnen ons de vraag stellen of er geen uitweg bestaat uit dat spanningsveld, een concept van retoriek dat ons in staat zou stellen de kloof te overbruggen. De vraag zou niet worden gesteld als hier geen suggestie zou volgen. De mogelijke uitweg is mijns inziens verrat in een concept van retoriek dat noch bij een moderne, noch bij een postmoderne geschiedtheorie aansluit. Meer bepaald wil ik hiervoor terugrijpen naar

⁸ Voor niet-filosofen wordt deze problematiek op een bijzonder heldere manier toegelicht in SAMUEL IJSSELING, *Retoriek en filosofie. Wat gebeurt er wanneer er gesproken wordt?*, Balthoven, 1975.

- Barthes' ideeën over het werkelijkheidseffect in de historische tekst dateren al van de jaren vijftig. Als semioticus richtte Roland Barthes (1915-1980) zich op de autonomie van taal en teken tegenover de realiteit en was in die zin een voorbode van de *linguistic turn*. Met zijn ophefmakende *Mythologies* (1957) verwierf hij ook naam en faam buiten de academische wereld.
(Foto SOMA)

de zogenaamde ‘Nieuwe Retorica’, die een halve eeuw geleden werd ontwikkeld door de Belgische filosoof, logicus en jurist Chaïm Perelman, professor aan de ULB⁹.

De Nieuwe Retorica was vooral een argumentatietheorie ontworpen voor de rechtsleer en de jurisprudentie, en heeft in die discipline een internationale reputatie verworven. Het is een benadering van de retoriek die bij mijn weten nooit echt in de geschiedtheorie of de historische praxis is doorgedrongen¹⁰. Ze kan helpen om de spanning modern / postmodern te overstijgen, omdat ze de twee gescheiden semantische territoria, waarover sprake was, opnieuw kan samenbrengen. Met name brengt ze de retoriek opnieuw in relatie tot rationaliteit, kennis en logica. Opnieuw, want *in se* is ze niets anders dan een herwaardering van de vergeten erfenis van de retorica van Aristoteles. In de schaduw van Plato, het cartesiaanse denken, de formele logica en de mathematische bewijsvoering is de Aristotelische retoriek in de loop der eeuwen quasi teloor gegaan.

VII. Formele versus informele logica, analytische versus dialectische rede

Veel van de hierboven genoemde strijdpunten – de onvergelykbaarheid, incommensurabiliteit tussen de narrativistische geschiedtheorie en haar opponent, de kloof modern / postmodern –, kunnen door middel van deze Nieuwe Retorica in een ander licht komen te staan. Het dilemma waarmee Chaïm Perelman zich als logicus en rechtsgeleerde geconfronteerd zag, was dan ook zeer vergelijkbaar met de basisvragen van het narrativisme. Er is een onoverbrugbare kloof tussen helder geformuleerde wetten en de waardegeladen jurisprudentie, net zoals er een fundamenteel verschil bestaat tussen de feiten in een geschiedverhaal en de waardeoordelen die tot de selectie van die bepaalde feiten geleid hebben. Net zo min als er een criterium of een formele logica bestaat om te bepalen welke waardeoordelen in een geschiedverhaal de waarheid het best benaderen, net zomin bestaat dat voor de rechtspraak. De hamvraag voor Perelman was dan ook: “bestaat er een logica die het mogelijk maakt over waardeoordelen te redeneren zonder ze te laten afhangen van irrationele keuzes, belangen en vooroordelen?”. Perelmans analyse en classificatie van allerlei soorten argumentatie uit de jurisprudentie bracht hem bij de

9 In de jaren zestig en zeventig was Chaïm Perelman hoogleraar logica, ethiek en metafysica aan de ULB. Zijn belangrijkste publicaties, waarin de theorie van de Nieuwe Retoriek wordt uitgewerkt, zijn *Justice et Raison* (Bruxelles, 1963), *Le champ de l'argumentation* (Bruxelles, 1970), *Logique juridique* (Paris, 1976) en samen met L. Olbrechts-Tyteca: *Rhétorique et philosophie* (Paris, 1952) en vooral van belang *Traité de l'argumentation, la nouvelle rhétorique* (Paris, 1958). Een begrijpelijke synthese vindt men in CHAÏM PERELMAN, *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*, Paris, 1977. In het Nederlands is er de uitstekende samenvatting: CHAÏM PERELMAN, *Retorica en argumentatie*, Baarn, 1977.

10 Lang voor de invloed van het narrativisme heeft Perelman er nochtans zelf al geschiedtheoretische lessen uit getrokken, in zijn artikelen “Sens et catégories en histoires” [CHAÏM PERELMAN (red.), *Les catégories en histoire*, Bruxelles, 1968, p. 133-147] en “Objectivité et intelligibilité dans la connaissance historique” [Id. (red.), *Raisonnement et démarches de l'historien*, Bruxelles 1963, p. 141-151].

retorica van Aristoteles, die was teloor gegaan in de gestage degeneratie van de klassieke retorica. Naast zijn werk over de formele logica en de analytische rede, had Aristoteles namelijk ook een andere denkwijze geanalyseerd, een manier van redeneren gericht op het bekomen van aanhang door overreding met rationele argumenten. Perelmans herontdekking van deze zogenaamde informele logica en dialectische rede, vormden dan ook de belangrijkste hoekstenen van zijn Nieuwe Retorica. Met de herwaardering van Aristoteles' retorica was meteen ook duidelijk hoe deze manier van redeneren over waardeoordelen eeuwenlang was overschaduwd door de Platoonse-Cartesiaanse traditie waarin naar een absolute waarheid wordt gezocht door middel van de analytische rede en de formele logica, met de mathematische bewijsvoering als ideaal verklaringsmodel.

Wanneer historici een feiten-fetisjisme aanhangen, of de feitelijke basis van het geschiedverhaal als fundament van een geschiedtheorie beschouwen (zoals in het geval van de mensenzeep), dan zit men nog steeds gevangen in het Cartesiaanse ideaalmodel. Analytische rede en formele logica, oordelen die zijn gericht op feiten, waarvan men de waarheid of onwaarheid kan aantonen, zijn wel degelijk de fundamente van de wetenschap. Ze zijn echter niet van toepassing op die disciplines waar waardeoordelen en retoriek de kern van uitmaken, zoals de filosofie, de politiek, de jurisdictie en de geschiedschrijving. Daar worden opinies gevormd aan de hand van een argumentatief in plaats van een demonstratief proces. In plaats van het feitelijke oordeel, staat hier het waardeoordeel centraal, dat niet aan de waarheid appeleert, maar nietemin beroep doet op de rede en de rationaliteit.

Op het colloquium *Het verleden in het heden* werden enkele verrassende slotopmerkingen geformuleerd. Antoon De Baets, professor aan de universiteit van Groningen en autoriteit op gebied van de geschiedenis van de censuur, sprak zich daarbij uit over wat er plaatsvindt wanneer tegenstrijdige versies van het verleden met elkaar worden geconfronteerd. "Ze kunnen niet allebei waar zijn, omdat de eerste wet van de logica luidt : a is niet tegelijk niet-a"¹¹. Waardeoordelen, die aan de basis liggen van verschillende 'versies van het verleden', worden hier ondergeschikt gemaakt aan de Cartesiaanse formele logica. Uit het voorgaande weten we ondertussen dat dit geen steek houdt. Met de informele logica van Chaïm Perelman in gedachten zien we de denkfout hiervan onmiddellijk in. Tegengestelde interpretaties van het verleden kunnen wel degelijk allebei louter ware feiten bevatten. Niet in de feitelijke, maar in hun waardeoordelen kunnen ze elkaar best tegenspreken en beiden even geldig zijn. Terwijl tegengestelde uitspraken over feiten nooit allebei waar kunnen zijn (hier geldt de formele logica van De Baets wel), kunnen twee elkaar tegensprekende interpretaties (of 'versies') beiden

11 ANTOON DE BAETS, "Slotopmerkingen", in BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden ...*, p. 170.

even redelijk en plausibel zijn. De vraag welke versie overtuigender is, heeft niets met waarheid te maken, maar doet niets af aan haar rationaliteit.

VIII. Vage begrippen

In contrast met de Cartesiaanse heldere en precies omschreven ideeën en begrippen, waarnaar men in de wetenschappen streeft, worden dialectische disciplines volgens Chaïm Perelmans argumentatietheorie gekenmerkt door zogenaamd ‘vage begrippen’. Naast de informele logica zijn deze een andere pijler in de Nieuwe Retorica. De begrippen worden vaag of instabiel genoemd, omdat ze onderwerp uitmaken van permanente herdefiniëring en herinterpretatie. De evolutie binnen de historische discipline is dan ook veeleer gekenmerkt door voortdurende confrontatie tussen tegengestelde interpretaties, dan door de aangroei van feitelijke gegevens die volgens een vastgelegd perspectief of wetenschappelijk axioma’s in een omvattend systeem worden geclassificeerd. Het erkennen en huldigen van de vaagheid van begrippen kan wellicht tegen de borst stuiten van menig historicus, die als wetenschapper het ideaal koestert van de precieze formuleringen waarin het verleden kan worden gevat.

Tijdens het colloquium *Het verleden in het heden* werd dat achterhaalde ideaal door Bruno De Wever verwoord tijdens het debat over onderwijs. De Wever kloeg aan dat men de leerlingen te zeer met een overbevraging van het verleden confronteert, in plaats van hen een welomschreven identiteit aan te bieden ¹². “Identiteit heeft te maken met samenhang”, voegde hij er nog aan toe, alsof het verleden ons een pasklare samenhang zou aanbieden, waardoor geschiedschrijving *geen* voortdurende bevraging, *geen* ‘eindeloze discussie’ zou zijn... Het maakt een discipline als de geschiedschrijving net zo boeiend, dat er steeds nieuwe verbanden en samenhangen kunnen worden gecreëerd, vanuit steeds andere perspectieven. Net omdat identiteiten, zoals geschiedkundige interpretaties, politieke stellingnames of juridische verantwoordingen steeds gebruik maken van ‘vage begrippen’, kan er in principe nooit een einde komen aan het proces van (her)interpretatie.

Ondanks de angst bij sommige historici voor de overbevraging van het verleden, is de notie ‘vage begrippen’ geen onbekende in de geschiedtheorie. Tijdens het debat over onderwijs op het colloquium, waarover daarnet sprake, richtte de bekende Nederlandse geschiedtheoreticus Chris Lorenz de aandacht erop : “alle termen waar het in de geschiedenis om gaat, zijn onhelder. De historische discussie gaat net over de vraag wat het verleden eigenlijk is. Vraagt men drie historici wat de Holocaust

¹² BRUNO DE WEVER, “Debat onderwijs”, in BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden...*, p. 87.

was, dan krijgt men drie verschillende antwoorden”¹³. Waarna hij ervoor pleitte om in het geschiedenisonderwijs, op het niveau van het secundair onderwijs, steeds te benadrukken dat “verschillende groepen er andere visies van de geschiedenis op na houden”.

Waardevolle historiografie wordt veeleer gekenmerkt door de herinterpretatie van dezelfde historische feiten, dan een interpretatief raamwerk aan te vullen met nieuwe gegevens uit de historische bronnen. Vandaar de conclusie dat er geen permanente objecten vanuit het verleden tot ons komen, maar wel waardegeladen, vage concepten waarmee de historicus het verleden evoceert. Als voormalig student van Chaïm Perelman, wees José Gotovitch, wellicht onbewust, enkele jaren geleden op het belang van de interpreteerbare en vage begrippen in een kritische commentaar op de groep Voorwaarts. Begrippen als verzet en collaboratie, maar vooral de term ‘verzoening’, waarrond het Voorwaarts-initiatief draaide, moeten we eerst benaderen vanuit “*la question de la terminologie*”¹⁴.

IX. Voorbij de kloof

Tot hiertoe konden we een relatieve overeenkomst tussen de Nieuwe Retoriek en de postmoderne stroming in de geschiedtheorie vaststellen : verwerping van de formele logica, geschiedschrijving als een dialectische in plaats van een analytische discipline, vage concepten die elke precieze fixering van het verleden onmogelijk maken ... We constateerden echter ook dat, in tegenstelling tot de postmoderne stroming, de Nieuwe Retoriek zich niet afkeert van noties als rede en logica. Zonder een standpunt of een perspectief te kunnen bewijzen via de formele logica of strikte bewijsvoering, maakt de Nieuwe Retoriek ons duidelijk dat er steeds redelijke argumenten zullen worden gebruikt om het publiek te overtuigen. Het ontbreken van verificatie en controlemiddelen betekent dus niet dat alles zomaar over het verleden kan worden beweerd, dat de deur wijd open zou worden gezet voor irrationalisme en onverantwoord relativisme. Voor veel interpretaties bestaat immers overeenstemming over wat wel en niet getolereerd kan worden. Historici produceren hun discours niet in het luchtledige, hun teksten zijn geen gratuite esthetische representaties, zoals menig postmodernist graag beweert.

In het historische debat zijn grenzen geïmpliceerd die men niet mag overschrijden. Er is onenigheid over de wijze waarop de judeocide (‘Holocaust’) te kaderen, maar in

¹³ CHRIS LORENZ, “Debat onderwijs”, in BOUKE BILLIET, PIETER CASSIMAN & MATTHIEU VANSPEYBROUCK (red.), *Het verleden in het heden...*, p. 87.

¹⁴ José Gotovitch in *Le Soir*, 19.6.2001.

de academische gemeenschap is iedereen het er over eens het geen geringe operatie of een detail in de twintigste eeuwse geschiedenis te noemen. Dat is trouwens niet alleen binnen de academische gemeenschap het geval. De wetgever bestraft niet alleen diegene

- Chaim Perelman (1912-1984) was professor rechtstheorie aan de ULB en richtte er in 1967 het *Centre de Philosophie du Droit* op, waar zijn intellectuele erfenis in ere wordt gehouden. (Foto archief ULB)

die racistische misdrijven ontkent, ook diegene die ze minimaliseert¹⁵. In die zienswijze speelt kennis over het verleden, historische realiteit of geschiedkundige waarheid wel degelijk een rol in de representatie van het verleden. In plaats van op een analytische manier, krijgt de kennis van het verleden gestalte als dialectisch gegeven. Zonder ze via de formele logica te kunnen bewijzen, wordt er door middel van de informele logica op een argumentatieve in plaats van een demonstratieve manier vorm aan gegeven. Met rationale argumenten wil elke partij het publiek van zijn standpunt overtuigen, in een eindeloze discussie. Dit inzicht gaat dus in tegen postmoderne opinies, die retoriek essentieel primordiaal achten én tegelijkertijd overtuigd zijn dat retoriek niets te zeggen heeft over waarheid, kennis of realiteit.

De argumentatie in het verloop van historische debatten wordt natuurlijk door de geschiedtheorie onder de loep genomen. Meestal wordt de logica die historici gebruiken daarbij slechts als een minder rigoureuze of afgezwakte vorm van de formele logica voorgesteld¹⁶. Dat scheidt verwarring, waardoor de geschiedtheorie opnieuw vervalt in een Cartesiaanse denkpatroon waarbij men wederom in de verleiding komt om historisch onderzoek en geschiedschrijving te omschrijven als een logische en rationale activiteit *tout court*, tegen het postmoderne gedweep met retoriek en esthetiek. De Aristotelotische erfenis, herontdekt door de Nieuwe Retoriek, benadrukt net de tegenstelling tussen de twee vormen van rede of rationaliteit en de twee vormen van logica : formele logica en analytische rede om aan te tonen wat historisch waar en onwaar is; informele logica en dialectische rede, als retorische middelen om te overtuigen en aanhang voor een perspectief in een geschiedverhaal te werven.

Theoretische items zoals de rol van de retoriek in geschiedschrijving en geschiedtheorie, lenen zich moeilijk om in een kort bestek te worden behandeld. Daarom werden sommige contrasten in verschillende geschiedtheoretische stromingen wellicht scherper gesteld dan ze zich in de debatten voordoen. Doel was een concept van retoriek te suggereren dat beantwoordt aan postmoderne verzuchtingen, zonder echter traditionele eisen in verband met rationaliteit en logica te negeren.

15 Voorpaginanieuws in *De Morgen* van 11 januari 2005, naar aanleiding van de uitbreiding van het begrip negationisme voor alle vormen van racistische misdrijven.

16 Dat is bv. ook het geval bij een autoriteit als Leo Apostel, die de Nieuwe Retoriek afdoet als «verzwakte rationaliteit», die geen waarborg zou bieden tegen universeel relativisme (LEO APOSTEL, *Waarde en zin van de cultuurwetenschappen in de twintigste eeuw*, Kappellen, 1993, p. 129-130).

X. Retoriek en democratie

Het onderscheid tussen feit en interpretatie, de onderscheiden vormen van logica en rationaliteit die ermee gepaard gaan, zijn niet alleen relevant voor de academische ivoren toren. Soms komen discussies omtrent historische interpretaties in de schijnwerpers van het tv-journaal, worden voorpaginanieuws in de krant. Met name bij de wet betreffende het negationisme is dat het geval. In het licht van het voorgaande is het daarbij van belang het onderscheid tussen feit en interpretatie niet uit het oog te verliezen. ‘Ontkennen’ en ‘minimaliseren’ van racistische misdrijven worden in een wet samengebracht, maar behoren tot een heel andere orde. Dat iemand een feitelijke oordeel velt door het bestaan van de gaskamers te ontkennen, is makkelijk vast te stellen. Maar wat is minimaliseren? Alhoewel er rond die problematiek in de maatschappij een grote consensus bestaat, is dit nooit precies af te bakenen. ‘De judeocide’ is een ‘vaag begrip’ dat steeds verband houdt met waarde-oordelen en dus steeds geherdefinieerd en geherinterpreteerd wordt. De consensus blijkt dan ook soms fragiel. Toen de Vlaamse minister van Cultuur, Bert Anciaux, de wet wilde toepassen door alle publicaties die ook maar een zweem van negationisme zouden inhouden, uit de rekken van de openbare bibliotheken te laten halen, brak er een golf van protest uit in intellectueel Vlaanderen. Ook José Gotovitch liet in de pers zijn kritische stem horen¹⁷. De tegenstanders van de ministeriële actie haalden hun slag thuis. De sterke arm van de wet moest wijken voor de redelijkheid van argumenten.

Argumentatie en retoriek zijn niet alleen sporadisch voorpaginanieuws. In Vlaanderen heeft een van de grootste politieke partijen van dit moment de laatste jaren haar stemmen verdiend met een simplistische, voor velen aantrekkelijke, populistische boodschap. In Nederland werd enkele maanden geleden een publicist vermoord vanwege zijn taalgebruik en aanstootgevende interpretatie van de islam. Inzicht in de mechanismen van retoriek en argumentatie zouden hier veel opheldering kunnen brengen. Met Chaïm Perelmans *Traité de l'argumentation* in de hand zou aan de gewiekste populistten – in plaats van geweerd te worden van het publieke forum – weerwoord kunnen worden geboden door hun argumenten te analyseren en te ontkrachten. In die zin is de Nieuwe Retoriek allesbehalve een academische *Spielerei*. Een jonge telg uit de Perelman-traditie publiceerde onlangs een geactualiseerde apologie van de Nieuwe Retoriek¹⁸, waaraan in Vlaanderen, meer nog dan in het Franstalige landsdeel, nood is. De open en levendige debatcultuur, waarvoor José Gotovitch publiekelijk pleitte, is niet alleen aanbevelenswaard voor historici. Het is niets minder

17 “Il est bien plus facile d’interdire, de cacher, voire de brûler des livres que de bâtir des réponses pour résister aux idéologies néfastes”, José Gotovitch in *La Libre Belgique*, 28.5.2001.

18 EMMANUELLE DANBLON, *Argumenter en démocratie*, Bruxelles, 2004.

dan het hart van onze democratie. Argumentatie en retoriek, zoals geconcipieerd in Perelmans Nieuwe Retorica, zou dan ook een wezenlijke meerwaarde kunnen betekenen om die debatcultuur beter te kunnen begrijpen en scherper inzicht te krijgen in het functioneren van ons democratisch bestel.

* WILLEM ERAUW (°1965) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent), verbonden aan het SOMA. Hij is auteur van o.a. *Koningin Elisabeth. Over pacifisme, pantheïsme en de passie voor muziek* (1995), publiceerde tal van artikelen over uiteenlopende cultuurhistorische en geschiedtheoretische thema's.